

УДК 911.3 : 81 : 39

**ЕТНОМОВНІ ПРОЦЕСИ Й ЇХ ТИПОЛОГІЯ
(ДЛЯ ПОТРЕБ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)***Лозинський Р.**Львівський національний університет імені Івана Франка*

Встановлено сутність поняття «етномовні процеси». Виділено два типи етномовних процесів: процеси, що виникають внаслідок взаємодії етнічних мов; процеси, пов'язані з розвитком етносу, а також самої етнічної мови як важливого компонента етнічної системи. Охарактеризовано найпоширеніші етномовні процеси: мовну асиміляцію, поширення двомовності, формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування й ін.

Ключові слова: етномовний процес; етнічна мова; етнос; мовна асиміляція; двомовність.

Постановка проблеми. Мовна проблематика є предметом досліджень спеціалістів із різних наукових дисциплін і напрямів, однак її географічний аспект у сучасній науці досліджено недостатньо. В суспільній географії, як і в соціолінгвістиці, досліджуючи мовні проблеми, використовують поняття «мовна ситуація». В суспільно-географічному розумінні «мовна ситуація» – це стан мовного складу населення, етномовних процесів і геопросторова організація мовних груп населення у конкретний період часу на певній території [10]. Термін «етномовні процеси», незважаючи на доволі часте його використання у наукових публікаціях, конкретного наповнення здебільшого не має. Не сформульовано чіткого його визначення, не розроблено типології етномовних процесів, а також не визначено умов та чинників їх розвитку. Це стримує розвиток етномовної проблематики в суспільній географії, зокрема дослідження динаміки мовної ситуації.

Мета і завдання. Метою статті є встановлення сутності поняття «етномовні процеси» та розробка їх типології для потреб суспільно-географічних досліджень. Головними завданнями були аналіз літератури з проблематики статті, формулювання поняття «етномовні процеси», визначення типів етномовних процесів та коротка характеристика найпоширеніших з них.

Огляд досліджень. Наукових публікацій, які присвячено теоретичним питанням дослідження етномовних процесів, є небагато. Чи не єдиною публікацією, яка безпосередньо присвячена теорії етномовних процесів, є стаття відомого етносоціолога М. Губогло в щорічнику «Расы и народы», надрукована ще наприкінці 70-их років ХХ ст. [6]. Деякі важливі питання вивчення етномовних процесів розкрито в окремих розділах декількох монографій найвідомішого етнологора радянського періоду Ю. Бромлей [1–2]. Окремі аспекти дослідження етномовних процесів

охарактеризовано в статтях, що присвячено етнічним процесам, авторами яких були В. Козлов, Г. Марков, Л. Хоміч [9, 11, 13]. Чимало важливих проблем вивчення етномовних процесів виділено також у двох розділах (авторами яких є В. Козлов і В. Покшишевський) відомої колективної праці «Проблемы этнической географии и картографии» [12].

Виклад основного матеріалу. Як відомо, «процес» – це послідовна зміна станів, стадій розвитку об'єкта дослідження. У наукових дисциплінах, які досліджують теоретичні та прикладні проблеми розвитку етносу, термін «етномовні процеси» використовують доволі часто. Найчастіше він трапляється в статтях, які присвячені теоретичним і прикладним питанням вивчення етнічних процесів, а також проблемам взаємозв'язку етносу та мови, як одного з головних критеріїв етнічності людини.

Етномовні процеси – це один з видів етнічних процесів. У науковій літературі часто виділяють вузьке та широке трактування етнічних процесів. У широкому розумінні етнічними процесами вважають будь-які зміни головних елементів етносу, у вузькому розумінні – тільки ті зміни, які впливають на етнічну ідентифікацію людини, й які, врешті-решт, можуть спричинити зміну нею етнічної належності, зміну етнічної самосвідомості [9]. На практиці часто чітко виділити, які саме процеси ведуть до зміни етнічної належності, а які ні, доволі важко.

Основи типології сучасних етнічних процесів у колишньому СРСР заклав В. Козлов [8–9], а згодом її уточнював Ю. Бромлей [2]. В етнологічній літературі різними авторами виділено близько десятка головних етнічних процесів. Натомість етномовних процесів етнологи найчастіше виділяють тільки два. Передусім – це мовна асиміляція як складова етнічної асиміляції, крім того, досліджуючи етномовну проблематику, науковці майже завжди чимало місця виділяють процесу поширення двомовності.

В основі етномовних процесів є формування та зміна стану різноманітних етнічних мов. На наш погляд, до етномовних процесів варто також зарахувати процеси, пов'язані зі структурним розвитком етнічних мов, який безпосередньо пов'язаний з розвитком етнічних спільнот. Наприклад, процес формування унормованої етнічної мови, а потім, відповідно, процес її поширення є важливим етапом у розвитку етносу, тому що підвищує стійкість етнічної системи. Водночас він не пов'язаний із формуванням нових етнічних мов.

Термін “етномовні процеси” може мати вузьке та широке трактування. У вузькому розумінні етномовні процеси – це ті процеси, які безпосередньо пов'язані зі зміною людиною або спільнотою своєї мовної належності. В широкому розумінні етномовні процеси – це всі процеси зміни мовних ознак населення, в яких мова виступає передусім як критерій етнічної ідентичності людини, й які пов'язані з буттям етнічної спільноти, її генезисом і розвитком.

Етномовні процеси доцільно поділити на два типи: а) процеси, які виникають внаслідок взаємодії етнічних мов; б) процеси, пов'язані з розвитком етносу, а також самої етнічної мови як важливого компонента етнічної системи.

До першого типу зараховуємо: поширення двомовності та багатомовності; мовну асиміляцію; формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування. До другого – формування і поширення унормованої етнічної мови; формування територіальних і соціальних діалектів; формування варіантів етнічної мови, процеси розділення етнічних мов (етномовну парціацію й етномовну сепарацію).

Процеси взаємодії етнічних мов. Мовна асиміляція – це етномовний процес переходу людини (спільноти) з однієї мови на іншу. Мовна асиміляція – надзвичайно поширений і водночас складний етномовний процес. Мовна асиміляція є важливою частиною процесу етнічної асиміляції, тому що мова є одним з головних критеріїв етнічності людини. В західній етнології виділяють такі стадії етнічної асиміляції: економіко-соціальна абсорбція; культурно-побутова адаптація (акультурація); натуралізація (зміна громадянства); двомовність; мовна асиміляція; зміна етнічної самосвідомості [8, с. 79]. Послідовність цих стадій може зазнавати певних змін.

Процес мовної асиміляції, тобто переходу людини з мови А на мову Б, можна схематично зобразити так: А–Аб–АБ–БА–Ба–Б, де великою буквою позначено основну мову, а малою – додаткову, другу [7, с. 46]. Відповідно до зазначеної вище схеми процес асиміляції можна поділити на

п'ять стадій. Стадію А–Аб назвемо стадією *вивчення другої мови*, Аб–АБ – стадією *переходу до активної двомовності*, АБ–БА – стадією *зміни головної (першої) мови*, БА–Ба – стадією *зміни мовної ідентичності*, Ба–Б – стадією *повної мовної асиміляції*.

Мовну асиміляцію, за якої людина, група людей чи уся етнічна спільнота переходить з мови своєї національності на мову іншої етнічної спільноти назвемо *первинною*. Процес мовної асиміляції, за якого відбувається перехід уже на якусь третю мову, – це *вторинна асиміляція*. Крім того, мабуть, доцільно виділити *реасиміляцію*, тобто повернення людини до мови своєї етнічної спільноти.

Поширення двомовності та багатомовності. Двомовність – це знання й використання людиною двох етнічних мов, а багатомовність – трьох мов і більше. Двомовність є одним з найважливіших і найпоширеніших етномовних процесів сучасності. В науковій літературі трапляється різне розуміння двомовності. З одного боку, двомовність вважають лише стадією на шляху переходу людини з однієї мови на іншу, тобто стадією мовної асиміляції. З іншого боку, мовну асиміляцію також можна вважати всього лише наслідком поширення двомовності. На наш погляд, поширення двомовності й мовна асиміляція – це два достатньо незалежні етномовні процеси. Тільки деякі види двомовності призводять до мовної асиміляції.

Відносну незалежність процесу поширення двомовності та багатомовності підтверджують такі факти. По-перше, є приклади двомовності численних груп населення, яка могла тривати впродовж значного періоду часу, зокрема, декількох сторіч, без значної шкоди для етнічної ідентичності представників цих груп. По-друге, якщо друга мова виконує роль нейтрального мовного посередника між етнічними спільнотами, то двомовність населення не створює умов для асиміляції. Наприклад, у багатонаціональних країнах Африки державні англійська, французька чи португальська мови є етнічно нейтральними, тому що не мають власної етнічної основи на цій території. Відповідно, знання цих мов не створює умов для мовної асиміляції.

Формування допоміжних засобів між-етнічного спілкування. Етномовні процеси такого типу зазвичай розвиваються за умов надзвичайно складної етнічної та мовної ситуації, коли на якійсь території відбуваються інтенсивні міжетнічні контакти. Внаслідок цього на основі декількох етнічних мов, або якоїсь однієї, формуються такі засоби міжетнічного спілкування: піджини, лінгва франка чи койне.

Піджини – це тип мов, які не мають колективних первинних носіїв, а розвиваються шляхом суттєвого спрощення структури мови-основи [5]. Їх використовують як засіб між-етнічного спілкування в поліетнічному середовищі. Формування піджинів є наслідком регулярних міжетнічних контактів, а не природного історичного розвитку мов. Всього у світі зареєстровано близько 100 піджинів і піджинованих форм мов. Якщо піджин став рідною мовою для якоїсь спільноти, то його ще називають *креолом*.

Лінгва франка, в соціолінгвістичному розумінні, – це будь-який усний допоміжний засіб міжетнічного спілкування. Його використовують як засіб спілкування між носіями різних мов в обмежених сферах соціальних контактів [4]. Найвідоміші з таких мовних формувань – це власне лінгва франка, мовний засіб, який у Середземномор'ї використовували в сфері торгівлі аж до XIX ст., а також суахілі у Східній Африці.

Койне формуються внаслідок розширення функціональних сфер лінгва франка. В сучасній лінгвістиці під койне також розуміють будь-який допоміжний засіб спілкування, здебільшого усного, який забезпечує постійний комунікативний зв'язок між населенням регіону [3].

Допоміжні засоби міжетнічного спілкування за певних умов можуть стати основою формування нових етнічних мов. Зокрема, усні койне можуть стати проміжною ланкою між лінгва франка й унормованою етнічною мовою. За деякими ознаками процес формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування подібний до етнічного процесу етнічної міксації, який свого часу виділив й описав Ю. Бромлей [2, с. 342].

Процеси розвитку етнічних мов. Етно-мовна парціація й етно-мовна сепарація. Як відомо, в етнології окремо виділено етнічні процеси етнічної парціації й етнічної сепарації [2, с. 344]. Етнічна парціація – це поділ етнічної спільноти на декілька нових етносів, за якого жоден з цих етносів не пов'язує себе повністю з попередньою етнічною спільнотою. Етнічна сепарація – це виділення від етносу нової етнічної спільноти із збереженням попереднього етносу. На наш погляд, цілком природно виділити також й етно-мовні парціацію та етно-мовну сепарацію як окремі процеси роз'єднання (дивергенції) етнічних мов. Наслідком етно-мовної парціації є, наприклад, формування на слов'янській мовній основі великої кількості слов'янських мов. Етно-мовна парціація та етно-мовна сепарація – це процеси, за допомогою яких сформувалася більшість сучасних етнічних мов.

Формування і поширення унормованої етнічної мови. Формування унормованої етнічної

мови безпосередньо пов'язане зі структурним розвитком етносу. На перших стадіях формування етносу серед населення побутує низка генетично споріднених діалектів. Тільки на пізніших стадіях розвитку етнічної спільноти, зокрема, в процесі перетворення її в націю, серед територіальних діалектів виділяється один чи декілька, які згодом стають основою етнічної унормованої мови.

Поширення унормованої мови інакше ще можна назвати процесом *внутрішньої етно-мовної консолідації*. Його сутність полягає у поступовому розширенні функціональних сфер використання унормованої мови й руйнуванні територіальних діалектів. Процесом поширення унормованої мови зазвичай супроводжуються процеси урбанізації території. Він тісно пов'язаний із розвитком освітньої сфери, зокрема, запровадженням обов'язкової безплатної середньої освіти. Коли на якомусь просторі, у процесі поширення унормованої мови, руйнуються територіальні діалекти і говори та, відповідно, припиняється їхній розвиток як окремих мовних формувань, то поступово зникає підґрунтя для виникнення на цій території нових етнічних мов.

Процес формування територіальних і соціальних діалектів. Це процес внутрішнього розвитку етнічної мови, *внутрішнього етно-мовного розділення (дивергенції)*. Він протилежний до процесу поширення унормованої мови й руйнування місцевих діалектів, тобто процесу внутрішньої консолідації етнічної мови. На основі конкретних територіальних діалектів згодом відбуваються інші етно-мовні процеси, зокрема етно-мовна парціація й сепарація, а також формування унормованої етнічної мови. На основі діалектів, в тому числі соціальних, можуть формуватися допоміжні засоби міжетнічного спілкування (піджини, койне, лінгва франка).

Формування варіантів етнічної мови. Цей етно-мовний процес часто безпосередньо пов'язаний з колонізацією європейцями інших територій. У країнах Америки, Африки, Австралії здебільшого з представників європейських етнічних спільнот виникли нові етноси, як-от американці чи бразильці, етнічними мовами для яких є європейські мови. Якщо декілька етнічних спільнот мають єдину мову, то найчастіше кожна з них намагається надати цій мові специфічних рис. Тому формуються етнічні варіанти єдиної мови. Наприклад, у Португалії побутує лузитанський варіант португальської мови, а в Бразилії – бразильський. Є чимало варіантів англійської та французької мов.

Висновки. Етно-мовні процеси – це процеси, які пов'язані зі зміною мовної належності людини, її переходом з однієї етнічної мови на іншу,

найчастіше – з мови своєї етнічної спільноти на мову іншого етносу. У вузькому розумінні етномовні процеси – це ті процеси, які безпосередньо пов'язані зі зміною людиною або спільнотою своєї мовної належності. В широкому розумінні етномовні процеси – це всі процеси зміни мовних ознак населення, в яких мова виступає передусім як критерій етнічної ідентичності людини, й які пов'язані з буттям етнічної спільноти, її генезисом і розвитком.

Етномовні процеси поділяють на процеси, які виникають внаслідок взаємодії етнічних мов, та процеси, пов'язані з розвитком етносу, а також самої етнічної мови як важливого компонента етнічної системи. До першого типу зараховуємо: поширення двомовності та багатомовності; мовну асиміляцію; формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування. До другого – формування і поширення унормованої етнічної мови; формування територіальних і соціальних діалектів; формування варіантів етнічної мови, процеси розділення етнічних мов (етномовну парціацію й етномовну сепарацію).

Список літератури

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
2. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей; АН СССР,

- Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1987. – 333 с.
3. Виноградов В. А. Койне / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 230.
  4. Виноградов В. А. Лингва франка / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 267.
  5. Виноградов В. А. Пиджини / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь – С. 374.
  6. Губогло М. Н. Современные этноязыковые процессы (опыт, уроки и задачи этносоциологического изучения) / М. Н. Губогло // Расы и народы. – 1979. – № 9. – С. 9–31.
  7. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.
  8. Козлов В. И. Проблемы картографирования этнических процессов / В. И. Козлов // Проблемы этнической географии и картографии. – С. 72–73.
  9. Козлов В. И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития / В. И. Козлов // Вопросы истории. – 1968. – № 9. – С. 95–109.
  10. Лозинський Р. М. Мовна ситуація: поняття, підходи, параметри суспільно-географічного аналізу / Роман Лозинський // Наук. зап. Терноп. націон. пед. ун-ту. Сер.: географія. – 2005. – № 3 – С. 34–42.
  11. Марков Г. Е. Этнос, этнические процессы и проблема образа жизни / Г. Е. Марков // Расы и народы. – 1977. – № 7. – С. 9–28.
  12. Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М.: Наука, 1978. – 264 с.
  13. Хомич Л. В. О содержании понятия “этнические процессы” / Л. В. Хомич // Сов. этнография. – 1969. – № 5. – С. 79–87.

Роман Лозинський *Этноязыковые процессы и их типология (для потребностей общественно-географических исследований)*. Установлена сущность понятия “этноязыковые процессы”. Выделены два типа этноязыковых процессов: процессы, которые возникают в результате взаимодействия этнических языков; процессы, связанные с развитием этноса, а также самого этнического языка как важного компонента этнической системы. Охарактеризованы наиболее распространенные этноязыковые процессы: языковую ассимиляцию, распространение двуязычия, формирование вспомогательных средств межэтнического общения и др.

Ключевые слова: этноязыковой процесс; этнический язык; этнос; языковая ассимиляция.

Roman Lozynskyi. *Ethnolinguistic processes and their typology (for the necessities of human-geographical researches)*.

Essence of concept “ethnolinguistic processes” is determined. Two types of ethnolinguistic processes are distinguished: processes that arise up as a result of interaction of ethnic languages; processes related to development of ethnos, and also the most ethnic language as important component of the ethnic system. The most widespread ethnolinguistic processes are described: language assimilation, spreading of bilingualism, forming of auxiliary means of intercourse between ethnos of and other.

Keywords: ethnolinguistic process; ethnic language; ethnos; language assimilation.